

یکی از اجزای زندگی سالم توجه به نیازهای معنوی است. به دلیل آنکه انسان موجودی زیستی، روانی، اجتماعی و معنوی است،^۱ معنویت مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی می‌تواند سبک زندگی انسان را اعتلا بخشد. در این سبک زندگی، رفتارهای آسیب‌زا به تدریج، کاهش یافته، رفتارهای سالم افزایش می‌یابد.^۲ عدم توجه به بعد معنوی و خودشناسی در زندگی، مانع رشد و شکوفایی است و سلامت روان را به خطر می‌اندازد. اثری فرد و همکاران^۳ در یکی از راه‌های پیشرفت انسان را شناخت و آشنایی با خطاهای شناختی می‌دانند و چون مهم‌ترین وسیله شناخت ذهن است، پس وقتی ذهن از جزئیات خارج شود توجه به راه‌های گوناگون شناخت و در نتیجه، راه‌های گوناگون کشف حقیقت توجه پیدا خواهد کرد.

اهمیت معنویت و رشد معنوی انسان در چند دهه گذشته به صورتی روزافزون توجه روان‌شناسان و متخصصان بهداشت روانی را به خود جلب کرده است. پیشرفت علم روان‌شناسی از یک سو، و ماهیت پویا و پیچیده جوامع نوین از سوی دیگر، موجب شده است نیازهای معنوی بشر در برابر خواست‌ها و نیازهای مادی قد علم کند و معنویت اهمیت بیشتری یابد. چنین به نظر می‌رسد که مردم جهان امروز بیش از پیش، به معنویت و مسائل معنوی گرایش دارند.^۴

تعاریف گوناگون از «معنویت» و «رشد معنوی» ارائه شده است. گروهی از پژوهشگران^۵ تعریف ذیل را درباره مفهوم «معنویت» ارائه داده اند: «معنویت» در لاتین از واژه اسپریتوس^۶ به معنای «زندگی» یا «روشی برای بودن» و «تجربه کردن» است که با آگاهی یافتن از یک بعد غیر مادی به وجود می‌آید و ارزش‌های قابل تشخیص آن را معین می‌سازد. این ارزش‌ها به دیگران، خود، طبیعت و زندگی مربوط است. مقایسه این تعریف از «معنویت» با آنچه آلیستر هاردی^۷ ارائه کرده، قابل توجه است. هاردی معتقد است: ویژگی‌های عمده تجربه‌های معنوی و مذهبی انسان در اشتیاق او نسبت به یک واقعیت فرامادی^۸ نمایان می‌شود و این اشتیاق غالباً در اوایل کودکی خود را نشان می‌دهد؛ این احساس که چیزی (حضور) «سوی خودم» قابل دریافت و ادراک است و علاقه به شخصی‌سازی این حضور در قالب نوعی الوهیت و نوعی رابطه «من - تو»^۹ با آنچه از طریق نماز و نیایش برقرار می‌شود.

«معنویت سالم» از نظر وون^{۱۰} خاص آزادی فرد، استقلال، عزت نفس و نیز مسئولیت اجتماعی اوست. معنویت سالم انسانیت را انکار نمی‌کند و به منع یا انکار احساسات نمی‌پردازد. به نظر وی، معنویت سالم بالقوه در هر کس وجود دارد. معنویت سالم در تجارب ریشه دارد و می‌تواند شامل

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی»

شهریار شهیدی* / سعیده فرج‌نیا**

چکیده

هدف از انجام این پژوهش ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه‌ای به منظور «سنجش نگرش معنوی» است. بر این اساس، ۴۳ سؤال ۵ گزینه‌ای به روش «نمره‌گذاری لیکرت» طراحی شد. روایی صوری و محتوایی سوالات از طریق نظرخواهی از ۱۹ نفر از استادان متخصص مورد بررسی قرار گرفت و پایایی آن نیز از طریق اجرا بر روی ۴۰ نفر از دانشجویان به روش «بازآزمایی» و به فاصله زمانی ۵ هفته، ۰/۶۱ محاسبه شد. سپس پرسش‌نامه بر روی ۲۳۵ نفر از دانشجویان دانشگاه شهید بهشتی اجرا شد و با استفاده از تحلیل عوامل با روش «چرخشی» از نوع «واریماکس» ۲ عامل با مقدار ویژه بالاتر از ۵ به شرح ذیل مشخص گردید: «نگرش معنوی»، «توانایی معنوی». همچنین همسانی درونی پرسش‌نامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ، ۰/۹۱ به دست آمد. با توجه به نتایج به دست آمده، پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی» از اعتبار و روایی مناسب برخوردار است و می‌توان از آن به عنوان ابزاری مناسب برای پژوهش در زمینه معنویت و رشد معنوی استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: پرسش‌نامه، نگرش، معنوی، اعتبار، روایی.

*shahriarshahidi@hotmail.com

**saeidehfarajnia@gmail.com

* دانشیار گروه روانشناسی، دانشگاه شهید بهشتی

** دانشجوی کارشناسی ارشد مشاوره و راهنمایی، دانشگاه الزهرا

ویژگی‌های ذیل باشد: اصالت، رها کردن گذشته، مواجه شدن با هراس‌ها، بینش‌ها، بخشش‌ها، عشق و همدردی، جامعه‌پذیری، آگاه بودن، صلح، و آزادی.^{۱۱}

ایمونز^{۱۲} بیان می‌کند که «معنویت» جست‌وجویی برای یافتن عناصر مقدّس، معنایی، هشیاری بالا و تعالی است. آبرهام مازلو^{۱۳} نیز معنویت را از مهم‌ترین عناصر نگرش انسان‌گرایانه دانسته است. مازلو معتقد بود: «معنویت» مسئولیتی عمومی است که بر دوش همهٔ افراد بشر است. وی اعتقاد داشت: تجارب معنوی، ما را از ساحت آگاهی متعارف به ساحت برتری از هستی منتقل می‌کند و به ما امکان می‌دهد تا ارزش‌های متعالی خود، مانند حقیقت، زیبایی، هنر و عشق را، که مازلو «ارزش‌های وجودی»^{۱۴} می‌نامد، معنا کند.^{۱۵}

برخی از روان‌شناسان^{۱۶} «معنویت» را به عنوان تلاش دایم بشر برای پاسخ دادن به چراهای زندگی تعریف کرده‌اند. به عبارت واضح‌تر، استفادهٔ بهینه از قوهٔ خلّاقیت و کنجکاوای برای یافتن دلایل موجود مرتبط با زنده ماندن و زندگی کردن و در نتیجه، رشد و تکامل، بخش مهمی از معنویت است. در نتیجه، می‌توان گفت: رشد معنوی از زمانی آغاز می‌شود که کودک به دنبال دلیل می‌گردد و دربارهٔ پدیده‌های موجود در اطراف خود، سؤال می‌کند.

«معنویت» از دیدگاه عباری بناب و همکاران او عبارت است از: ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب، باور به رشد و بالندگی انسان در زمینهٔ گذشتن از پیچ و خم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی و درک حضور دایمی وجود متعالی در هستی معنادار، سازمان‌یافته و جهت‌دار الوهی.^{۱۷}

از دیدگاه قرآن و اسلام نیز «معنویت» تعریف ویژه و بخصوصی دارد: نگاه دین اسلام به انسان آن است که او برای تأمین هدفی خاص، به این عالم پا نهاده است که آن هدف با رفتار و ارادهٔ خود او حاصل می‌شود. هر فکر، اعتقاد و رفتاری، حتی تصور ذهنی، اثر خارجی و واقعی دارد که آدمی را به سویی می‌برد. به طور کلی، در اسلام معنویت عبارت است از: درک ارتباط با وجودی متعالی که به کمک عمل به برنامه‌ای ویژه در مدت زندگی برکرهٔ زمین، حاصل شده و روز به روز شدت یافته، از او وجودی خاص می‌سازد که در عالم هستی، مطلوبیت ذاتی دارد و با یاد خدا تجلّی می‌یابد.^{۱۸}

جامی با مروری جامع بر متون اسلامی، مؤلفه‌های ایمان و معنویت را تشریح کرده است. مهم‌ترین این مؤلفه عبارت است از: توانایی در تشخیص معنای زندگی؛ مرگ و حوادث مربوط به حیات، نشور و مرگ؛ تشخیص قوام هستی و روابط بین فردی بر فضیلت عدالت انسانی؛ تشخیص فرایند رشد

معنوی و تنظیم عوامل درونی و بیرونی در جهت رشد بهینهٔ این فرایند معنوی؛ تشخیص الگوهای معنوی و تنظیم رفتار بر مبنای الگوی معنوی؛ همچنین توانایی درک حضور خداوند در زندگی روزمره و درک زیبایی‌های هنری و طبیعی و ایجاد حس قدردانی و تشکر.

عوامل مؤثر در معنویت، که در متون اسلامی «تقوا و پرهیزگاری» قلمداد شده است، به همراه تمرینات روزمره از قبیل تفکر در خلقت، اندیشه در آفاق و انفس، روزه‌داری، عبادات، خواندن قرآن، تدبیر صادقانه در آیات آن می‌تواند نقش اساسی در تقویت معنویت داشته باشد.^{۱۹}

با در نظر گرفتن تعاریف مطرح شده، می‌توان به وجوه اشتراک بسیاری در بین تمامی تعاریف دست یافت که از آن جمله، می‌توان به نکات کلیدی ذیل اشاره کرد:

۱. اعتقاد به وجودی متعالی و درک حضور او و برقراری ارتباط با او؛

۲. تلاش برای پاسخ به چراها و یافتن معنا و هدف در زندگی؛

۳. توجه و درک پدیده‌های فرامادی؛

۴. هشیاری بالا و آگاهی نسبت به خود و محیط اطراف و تلاش برای رسیدن به خودشناسی؛

۵. قرارگرفتن در یک فرایند رشد و تکامل که احتمالاً از اوایل کودکی آغاز می‌شود.

در نهایت، دیدگاهی که از همه جامع‌تر است و تمامی وجوه اشتراک با دیدگاه‌های دیگر را دربر می‌گیرد و در کنار آن بهترین شیوه‌های عملی برای قرار گرفتن در مسیر رشد معنوی و رسیدن به تعالی را مطرح می‌کند، دیدگاه ارائه شده توسط قرآن و دین مبین اسلام است بر اساس آیاتی از قرآن، که در زمینهٔ آفرینش خاص انسان است (برای مثال، آیات ۳۰-۳۳ سوره «بقره» و آیهٔ ۳۰ سوره «روم»): (پس روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن. این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده) و روایاتی از ائمهٔ اطهار^{۲۰} که می‌فرمایند: «خدا انسان‌ها را چنین آفرید که او را بشناسند و بدانند جز او پروردگاری نیست»^{۲۱} و یا «خدای متعال همهٔ انسان‌ها را بر اساس توحید آفریده است»،^{۲۲} می‌توان به این نتیجه رسید که همهٔ انسان‌ها دارای گرایش‌های معنوی بالقوه‌ای هستند که خاص نوع انسان و ملاک برتری او بر دیگر موجودات است.^{۲۲}

بر اساس آنچه ذکر شد، وجود گرایش‌های معنوی به وجود قوهٔ تعقل در انسان برمی‌گردد؛ اینکه انسان با قوهٔ تعقل خویش می‌تواند به تفکر و تفحص در خود و محیط اطراف خویش بپردازد و به علت و معنای امور پی ببرد. در واقع، توجه به گرایش‌های معنوی با پشتوانهٔ تعقل، موجب به وجود آمدن نگرش معنوی در انسان می‌شود. در نتیجه، نگرش معنوی را می‌توان ناشی از عمق آگاهی انسان و

شناخت او دانست که از سطح و ظاهر اشیا و امور عبور می‌کند و به درون و ذات و ماهیت آنها و روابط و وابستگی‌های آنها با هدف جست‌وجوی علت و معنا نفوذ می‌نماید؛ همچنان که در قرآن کریم، آیات متعددی به تفکر و تعقل در مخلوقات و پدیده‌های طبیعی برای رسیدن به شناخت نسبت به خداوند و درک حضور او دعوت می‌کند. از آن جمله، می‌توان به آیات ۱۹۰ و ۱۹۱ سوره «آل عمران» اشاره کرد که خداوند می‌فرماید: «مسلماً در آفرینش آسمان‌ها و زمین، و آمد و شد شب و روز، نشانه‌های روشنی برای خردمندان است؛ همان‌ها که خدا را یاد می‌کنند و در اسرار آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند و می‌گویند: بار الها! این‌ها را بیهوده نیافریده‌ای.» بنابراین، هر قدر گرایش‌ها و نگرش‌های معنوی انسان پایه و زیربنای اعتقادی (اعتقاد به وجود و حضور خداوند) و فکری (تفکر و دانش درباره آفرینش و معنای آن) پیدا کند، او بیشتر و عمیق‌تر در جریان فرایند رشد معنوی قرار می‌گیرد. این قرار گرفتن در فرایند رشد معنوی و توجه و ایمان به خداوند و درک حضور او در زندگی تأثیر عمیقی بر دیدگاه و رفتار وی درباره خودش و روابطش با انسان‌های دیگر می‌گذارد و راه پیدا کردن هدف و معنای صحیح برای زندگی را به او نشان می‌دهد، و این همان دست یافتن به توانایی معنوی و نتیجه نگرش معنوی سالم است.

به بیان دیگر، نگرش از سه بعد «شناختی»، «عاطفی» و «رفتاری» تشکیل می‌شود.^{۳۳} بعد «شناختی» به اطلاعات و دانسته‌های فرد درباره یک موضوع، رویداد یا عمل مربوط می‌گردد. بعد «عاطفی» به احساس خوب یا بد، مثبت یا منفی، مفید یا غیرمفید بودن اشاره دارد. و بعد «رفتاری» نگرش، به آمادگی شخصی برای عمل نظر دارد. این سه عنصر مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده حالتی به نام «نگرش» است. این حالت نه تنها از ترکیب این سه عامل ناشی می‌شود، بلکه تعامل آنها با یکدیگر نیز در این زمینه نقش دارد؛ به این صورت که شناخت فرد و اطلاعات او در امور گوناگون، احساسات و عواطف او را تحت تأثیر قرار داده، حالت خوشایند یا ناخوشایندی در او پدید می‌آورد. از سوی دیگر، احساسات مثبت یا منفی و عواطف خوشایند یا ناخوشایند بر شناخت فرد اثر گذاشته، برداشت‌های متفاوتی در او پدید می‌آورد. هر یک از این شناخت‌ها و احساسات‌ها آمادگی انسان را برای عمل متأثر می‌سازد.^{۳۴} بنابراین، با توجه به تعاریفی که ارائه شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که نگرش معنوی در حیطه شناختی و عاطفی، و توانایی معنوی در حیطه رفتاری نگرش قرار می‌گیرد.

با توجه به نکات مطرح شده، توجه به معنویت و رشد معنوی در هر فرد از اهمیت بالایی برخوردار است؛ زیرا قرار گرفتن در مسیر رشد معنوی همان مسیر رسیدن به کمال و سعادت است که

مورد رضایت و خواست خداوند برای تک تک انسان‌ها و آرزوی انسان‌های متعالی است. از این‌رو، چالش عمده پیش روی روان‌شناسی معاصر سنجش پدیده پیچیده «معنویت» است؛ چرا که بسیاری از مؤلفه‌های معنویت ماهیت کیفی درونی و ذهنی دارد.^{۳۵}

از جمله ابزارهای ساخته شده در این زمینه، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. پرسش‌نامه «ماتریس - روانی معنویت»^{۳۶} ساخته شده توسط ولمن:^{۳۷} این پرسش‌نامه بیشتر جهت‌گیری معنوی را می‌سنجد و دارای ۸۰ گزینه به روش پاسخ دهی «لیکرت» است.

۲. مقیاس «هوش معنوی»^{۳۸} ساخته شده توسط نزل^{۳۹} که دارای ۱۷ گزینه به روش پاسخ‌دهی «لیکرت» است.

۳. مقیاس «هوش معنوی یکپارچه»^{۴۰} ساخته شده توسط آمرام و درایر:^{۴۱} نوع بلند این پرسش‌نامه دارای ۸۳ گزینه و نوع کوتاه آن دارای ۴۵ گزینه است و از ۴ مؤلفه «هشیاری»، «فیض الهی»، «معنایابی» و «حقیقت» تشکیل شده است.

۴. مقیاس «معنویت و مراقبت معنوی»^{۴۲} ساخته شده توسط مک شری و همکاران او: این مقیاس دارای ۱۷ ماده است که دارای ابعاد امیدواری، معنایابی در زندگی، توانمندی گذشت از خطای دیگران، باورها و ارزش‌های اخلاقی، مراقبت‌های معنوی، داشتن رابطه خوب با دیگران، باور به خدا، اخلاقی بودن، خلأقیت و اظهار وجود است.^{۴۳}

۵. مقیاس «باورهای معنوی» ساخته شده توسط هاج و همکاران او: این مقیاس دارای ۳۵ ماده و چهار خرده مقیاس مراسم عبادی بیرونی، سیالی درونی، مراقبه و هستی‌نگری، و تواضع و فروتنی است.^{۴۴}

۶. مقیاس «خودگزارشی معنوی» کینگ:^{۴۵} این مقیاس دارای ۲۴ گزینه به روش پاسخ‌دهی «لیکرت» است و از ۴ مؤلفه تفکر نقدانه، معناسازی شخصی، آگاهی متعالی و گسترش خودآگاهی تشکیل شده است.^{۴۶}

۷. پرسشنامه «تجربه معنوی دانشجویان» ساخته شده توسط غباری بناب، لواسانی و محمّدی: این پرسش‌نامه شامل ۷۵ ماده به روش پاسخ‌دهی «لیکرت» است و دارای ۶ مؤلفه «معنایابی در زندگی»، «تأثیر ارتباط با خداوند»، «شکوفایی و فعالیت معنوی»، «تجربیات متعالی و عرفانی»، «تجربیات سلبی»، و «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» است.^{۴۷}

۸. پرسشنامه «هوش معنوی» ساخته شده توسط عبد‌الله‌زاده: این پرسش‌نامه شامل ۲۹ ماده به روش پاسخ‌دهی «لیکرت» است.^{۴۸}

روش

به منظور سنجش سطح معنویت و رشد معنویت، پرسش‌نامه‌ای تحت عنوان پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی» تهیه شد. این پرسش‌نامه شامل ۴۳ سؤال ۵ گزینه‌ای از نوع «لیکرت» است. فرایند تهیه و آماده‌سازی این پرسش‌نامه به شرح ذیل می‌باشد:

ابتدا از طریق مطالعه منابع مربوط به «معنویت» و «هوش معنوی» و همچنین گفت‌وگوهای گروه‌محور، موضوعات و زمینه‌های کلی نشان‌دهنده وجود معنویت در هر شخص مورد بررسی قرار گرفت که از آن جمله، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. معنا و هدف در زندگی؛

۲. تجربه‌های معنوی؛

۳. معنویت و مذهب؛

۴. نوع دوستی؛

۵. توجه به بعد فرامادی و روحانی؛

۶. ویژگی‌های انسان معنوی؛

۷. اثرات معنویت.

با توجه به موضوعات مشخص شده، ابتدا ۶۶ سؤال با هدف «سنجش نگرش معنوی» مطرح شد. (لازم به ذکر است که از این ۶۶ سؤال، ۱۶ سؤال به طور مشخص و ۳ سؤال با ایجاد تغییر، از پرسش‌نامه «هوش معنوی» ساخته شده توسط عبدالله زاده (۱۳۸۸) اقتباس گردید.) سپس به منظور بررسی روایی صوری^{۴۴} و محتوایی^{۴۵} سؤالات، پرسش‌نامه به ۱۹ نفر از استادان متخصص در این زمینه (شامل ۸ نفر از اعضای هیئت علمی دانشگاه «شهید بهشتی» در رشته روان‌شناسی و مشاوره، ۱ نفر دانشیار رشته روان‌شناسی تربیتی از دانشگاه تهران، ۱ نفر از اعضای هیئت علمی دانشگاه «امام صادق (ع)»، ۳ نفر از اعضای «انستیتو روان‌پزشکی تهران»، ۱ نفر کارشناس علوم قرآنی و حدیث و ۵ نفر از استادان حوزه و دانشگاه) ارائه و از آنها خواسته شد که با توجه به تعریف مطرح شده برای «نگرش معنوی» و هدف در نظر گرفته شده در طرح مواد پرسش‌نامه، به هر کدام از سؤالات به صورت ۴ برای «کاملاً مناسب»، ۳ برای «مناسب»، ۲ برای «تا حدی مناسب»، ۱ برای «نامناسب» و ۰ برای «کاملاً نامناسب» نمره دهند و در زیر هر سؤال، نظر و دیدگاه خود را بیان کنند. سپس میانگین نمره داده شده توسط استادان محترم برای هر سؤال محاسبه شد و سؤالاتی که نمره آنها کمتر از ۲/۵ به دست آمد، حذف گردید. در نهایت،

۹. پرسش‌نامه «گرایش‌های معنوی» ساخته شده توسط شریفی و همکاران او: این پرسش‌نامه شامل ۳۳ سؤال به روش پاسخ‌دهی «لیکرت» است و دارای چهار مؤلفه «باورهای معنوی در زندگی»، «تجربه معنویت در زندگی»، «خودشکوفایی معنوی»، و «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» است.^{۳۹} نکته قابل توجه در بیشتر پرسش‌نامه‌هایی که در زمینه معنویت و رشد معنوی ساخته شده، ابهام موجود در تعریف‌ها و سؤالات مطرح شده است. به عبارت دیگر، بسیاری از سؤالات پرسش‌نامه‌ها به دلیل در نظر نگرفتن تعریف دقیق و روشنی از «معنویت» و فرایند رشد معنوی، به صورت کلی و در هاله‌ای از ابهام بیان شده که در نتیجه، توانایی کافی در تفکیک افراد معنوی از غیرمعنوی را دارا نیست.^{۴۰}

در واقع، چالش اصلی پیش رو وجود پرسش‌نامه‌ای با سؤالات واضح و روشن است که در آنها به طور مشخص، به وجود و حضور خداوند در زندگی انسان معناگرا و تأثیر شناخت و درک این حضور بر زندگی و دیدگاه او اشاره کرده باشد.

لازم به ذکر است که برخی از محققان^{۴۱} پدیده «معنویت» را تحت عنوان یکی از انواع هوش مطرح کرده‌اند. این دسته از محققان معتقدند: احساسات و ابعاد متعالی یا روحانی در انسان، در انواع متعارف هوش نادیده گرفته شده است. با وجود این، به کارگیری واژه «هوش» برای معنویت همچنان مبهم است؛ زیرا هوش مستلزم وجود مجموعه‌ای از توانایی‌های ذهنی است که در طول عمر رشد می‌کند و باید قابل اندازه‌گیری باشد. پس باید جنبه‌های پدیدارشناختی معنویت - مانند حالات روحانی و متعالی - را از جنبه‌های عقلانی حل مسئله و پردازش اطلاعات جدا کرد یا دست کم ابزاری طراحی نمود که بتواند این توانایی‌ها را به درستی و به طور علمی بسنجد.^{۴۲} از این رو، توانایی پرسش‌نامه‌هایی که با عنوان «هوش معنوی» ساخته شده است، در رابطه با سنجش مقله پیچیده «هوش معنوی»، زیر سؤال خواهد رفت. با این تفاسیل، بیشتر محققان «معنویت» را به عنوان یک نگرش یا تمایل بررسی کرده‌اند که با استفاده از ابزار متداول روان‌شناسی قابل سنجش و اندازه‌گیری باشد.^{۴۳}

با توجه به آنچه گذشت و با توجه به نیاز به تدوین پرسش‌نامه‌ای مناسب برای سنجش نگرش معنوی به طور خاص، مقاله حاضر بر آن است تا ابزار مناسب، معتبر و مؤثری را برای سنجش نگرش معنوی ارائه دهد که بتوان از آن در پژوهش‌هایی در زمینه معنویت و رشد معنوی استفاده کرد. لازم به ذکر است که در تدوین سؤالات پرسش‌نامه، در کنار زیربنای فکری برگرفته از قرآن و دین اسلام، سعی بر این بود که سؤالات برای افراد مختلف با ادیان و اعتقادات متفاوت، نیز قابل استفاده باشد.

براساس نقطه نظرهای ارائه شده توسط استادان مورد مشاوره، ۱ سؤال حذف و ۲ سؤال جدید اضافه شد و برخی تغییرات لفظی و مفهومی در برخی از سؤالات باقی مانده اعمال شد.

بر این اساس، نسخه جدیدی شامل ۴۷ سؤال تهیه شد که پایایی آن با روش «بازآزمایی»^{۴۶} روی ۴۰ آزمودنی به فاصله زمانی ۵ هفته (۳۵ روز) مورد آزمون قرار گرفت که ضریب همبستگی به دست آمده از این بازآزمایی، ۰/۶۱ محاسبه شد. همچنین همسانی درونی پرسش‌نامه از طریق «آلفای کرونباخ»^{۴۷} محاسبه و ضریب به دست آمده برای کل آزمون، ۰/۹۱ محاسبه گردید. بررسی همسانی درونی سؤالات هر مؤلفه نیز نشان داد که مؤلفه‌های به دست آمده از همسانی درونی بالایی برخوردارند.

برای هریک از سؤالات پرسش‌نامه، ۵ گزینه شامل پاسخ‌های ذیل در نظر گرفته شد: «کاملاً موافقم»، «موافقم»، «تا حدودی موافقم»، «مخالقم» و «کاملاً مخالفم» در نظر گرفته شد. در این پرسش‌نامه، نمره‌گذاری مربوط به پاسخ‌ها به صورت ۴ برای «کاملاً موافقم»، ۳ برای «موافقم»، ۲ برای «تا حدودی موافقم»، ۱ برای «مخالقم» و ۰ برای «کاملاً مخالفم» در نظر گرفته شد، بجز پاسخ‌های مربوط به سؤالات ۵، ۱۰، ۱۵، ۲۰، ۲۵، که نمره‌گذاری آنها به صورت ۰ برای «کاملاً موافقم»، ۱ برای «موافقم»، ۲ برای «تا حدی موافقم»، ۳ برای «مخالقم»، ۴ برای «کاملاً مخالفم» مشخص گردید.

نمونه و روش نمونه‌گیری؛ نمونه‌گیری این پژوهش در دو مرحله صورت گرفت. در مرحله اول، نمونه‌گیری برای بررسی پایایی آن که شامل ۴۰ نفر از دانشجویان دانشگاه «شهید بهشتی» به روش «نمونه‌گیری در دسترس» انجام شد، و مرحله دوم، به منظور تحلیل داده‌ها، یک نمونه ۲۳۵ نفری از دانشجویان دانشگاه «شهید بهشتی» به روش «نمونه‌گیری در دسترس» انتخاب شد که این گروه شامل ۱۱۹ پسر با میانگین^{۴۸} سنی ۲۲ و انحراف معیار ۱/۸۳ و نیز ۱۱۶ دختر با میانگین سنی ۲۱ و انحراف معیار ۱/۹۲ بود. همچنین مقدار ضریب KMO^{۴۹} برابر ۰/۸۸ به دست آمد که در سطح ۰/۰۱ معنادار و حاکی از کفایت نمونه‌گیری و ماتریس همبستگی مؤلفه‌ها برای انجام تحلیل عاملی بود.

یافته‌ها

برای تحلیل داده‌ها، روش تحلیل «مؤلفه‌های اساسی»^{۵۰} با استفاده از روش «چرخشی» از نوع «واریمکس»^{۵۱} و بررسی نمودار «اسکری»^{۵۲} مورد استفاده قرار گرفت که ابتدا ۳ عامل با مقدار ویژه^{۵۳} بالاتر از ۲ مشخص شد، اما پس از بررسی ماتریس همبستگی، به دلیل همبستگی پایین مؤلفه سوم با کل آزمون و ۲ مؤلفه دیگر تحلیل عاملی، مجدداً برای به دست آوردن ۲ مؤلفه انجام شد که در نهایت، ۴

سؤال حذف گردید و ۲ عامل با مقدار ویژه بالاتر از ۵ مشخص شد. در جدول (۱) مشخصه‌های نهایی آماری تحلیل عوامل ارائه شده است:

جدول ۱: مشخصه‌های نهایی آماری بر پایه پردازش ۳ مؤلفه با ارزش ویژه بالاتر از ۵

مؤلفه‌های اصلی	نگرش معنوی	توانایی معنوی
مقدار ویژه هر عامل	۹/۳۶	۵/۶۹
درصد واریانس تبیینی توسط هر عامل	۱۹/۹۲	۱۲/۱۰
درصد کل واریانس تبیین شده	۳۲/۰۳	

بنابراین، پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی» دارای ۴۳ سؤال است که این سؤالات در ۲ عامل دسته‌بندی شده است. در جدول (۲) شماره مربوط به هر سؤال در هر مؤلفه و بار عاملی^{۵۴} مربوط به آن آورده شده است:

جدول ۲: نتایج تحلیل عوامل پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی»

مؤلفه‌ها							
توانایی معنوی				نگرش معنوی			
بار عاملی	ماده ها	بار عاملی	ماده ها	بار عاملی	ماده ها	بار عاملی	ماده ها
۰/۳۹	۱۲	۰/۶۵	۴۱	۰/۵۹	۲۲	۰/۷۹	۲۱
۰/۳۹	۲	۰/۶۰	۱۸	۰/۵۹	۶	۰/۷۸	۷
۰/۳۹	۱۱	۰/۵۸	۳۹	۰/۵۸	۴۳	۰/۷۸	۹
۰/۳۹	۴۰	۰/۵۶	۳۶	۰/۵۳	۳۷	۰/۷۳	۳
۰/۳۸	۲۰	۰/۵۵	۳۸	۰/۵۱	۱۶	۰/۷۱	۱۹
۰/۳۰	۴	۰/۵۳	۲۳	۰/۵۰	۱۳	۰/۷۱	۳۱
۰/۲۸	۲۳	۰/۴۸	۲۴	۰/۴۵	۳۰	۰/۷۱	۳۴
		۰/۴۵	۳۵	۰/۴۰	۱۵	۰/۷۱	۳۲
		۰/۴۴	۱۴	۰/۳۶	۱	۰/۶۹	۴۲
		۰/۴۴	۲۷	۰/۳۲	۱۰	۰/۶۶	۲۶
		۰/۴۱	۸	۰/۲۹	۵	۰/۶۴	۱۷
		۰/۴۰	۲۹	۰/۲۸	۲۵	۰/۶۳	۲۸

همان‌گونه که در جدول ۲ ملاحظه می‌شود، عامل اول از ۲۴ ماده با دامنه بار عاملی بین ۰/۷۹ تا ۰/۲۸، و عامل دوم از ۱۹ ماده با دامنه بار عاملی بین ۰/۶۵ تا ۰/۲۸ تشکیل شده است.

در نهایت، از این پرسش‌نامه ۳ نمره شامل ۲ نمره برای هر یک از مؤلفه‌ها و یک نمره کل به دست می‌آید. ماتریس همبستگی^{۵۵} بین ۲ عامل و نمره کل مقیاس ۴۳ ماده ای در جدول ۳ گزارش می‌شود.

باور به درستی اعمال مذهبی، و بعد عاطفی نگرش معنوی، شامل احساس آرامش، ارتباط مثبت با خدا، درک محبت و توجه خداست. مؤلفه دوم نیز دارای ۱۹ سؤال بود و بعد رفتاری نگرش را، که شامل رابطه خوب با دیگران، گذشت و بخشش، تلاش برای کمال و رسیدن به تعالی، توکل به خدا، خدمت به دیگران، مسئولیت‌پذیری و اعتماد به خود می‌شود، دربر می‌گیرد.

از میان پرسش‌نامه‌های بومی ساخته شده در این زمینه، می‌توان به پرسش‌نامه‌های سنجش «تجربه معنوی»، گرایش‌های معنوی، و سنجش هوش معنوی اشاره کرد در نقد پرسش‌نامه «سنجش تجربه معنوی»، می‌توان به کلی و مبهم بودن برخی از سؤالات و عدم توانایی آنها در تفکیک دیدگاه درست از نادرست درباره معنویت و تجربه معنوی اشاره کرد؛ زیرا مهم‌ترین مسئله پیش رو در بررسی تجربه معنوی، وجود آگاهی کامل با پشتوانه عقل سلیم در درک و بیان این تجربه است که متأسفانه برخی از سؤالات پرسش‌نامه مزبور توانایی تفکیک درست در این زمینه را ندارد.

در خصوص پرسش‌نامه مزبور، همچنین باید به عدم رعایت اصول علمی دقیق و درست در استانداردسازی و هنجاریابی و فقدان توانایی آن در سنجش مقوله پیچیده «هوش معنوی» اشاره کرد.

درباره پرسش‌نامه «گرایش‌های معنوی» می‌توان گفت: این پرسش‌نامه از دیدگاه و سؤالات خوبی برخوردار است، اما نکته قابل توجه این است که با توجه به عنوان در نظر گرفته شده برای این پرسش‌نامه، این موضوع مطرح می‌شود که گرایش‌های معنوی با توجه به خلقت ویژه انسان، در نهاد همه انسان‌ها وجود دارد و در واقع، آنچه این پرسش‌نامه به سنجش آن می‌پردازد نتیجه و بازتاب توجه به این گرایش‌ها در افکار، اعتقادات و رفتار فرد است.

همچنین در مقایسه بین عنوان این پرسش‌نامه با پرسش‌نامه‌های دیگر، باید به این نکته اشاره کرد که با توجه به بررسی‌های انجام شده، تا کنون پرسش‌نامه‌ای با عنوان «سنجش نگرش معنوی» ساخته نشده است و درباره مقایسه محتوای مؤلفه‌های به‌دست آمده از این پرسش‌نامه با سایر پرسش‌نامه‌های ساخته شده در زمینه سنجش معنویت نیز می‌توان گفت:

۱. مؤلفه‌های به‌دست آمده از پرسش‌نامه «گرایش‌های معنوی» ساخته شده توسط شریفی و همکاران او، شامل ۴ مؤلفه بوده که هر کدام دارای زیرمؤلفه‌های خاص خود به شرح ذیل است: مؤلفه اول «باورهای معنوی» است که رضایت از زندگی، کسب معنا در زندگی، امیدواری، اعتقاد به خداوند، و راز و نیاز با خداوند را دربر می‌گیرد. مؤلفه دوم «تجربه معنویت در زندگی» است که شامل احساس رضایت از زندگی، رعایت مسائل اخلاقی و داشتن احساسات پاک در رابطه با خود و خداوند می‌شود.

جدول ۳. ماتریس همبستگی ۳ عامل و نمره کل مقیاس نگرش معنوی

مؤلفه‌ها	۱	۲	۳
۱. نگرش معنوی	-		
۲. توانایی معنوی	۰/۵۶	-	
۳. نمره کل مقیاس	۰/۹۴	۰/۸۰	-

** p<۰/۰۱

همان‌گونه که ماتریس همبستگی ۲ عامل و نمره کل مقیاس نشان می‌دهد، همبستگی نمره کل مقیاس با هر ۲ عامل در سطح ($P<۰/۰۱$) معنادار است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از پژوهش حاضر ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی» بود. نتایج نشان داد که دو عامل اصلی «نگرش» و «توانایی» در سنجش معنویت قابل شناسایی است و پرسش‌نامه از همسانی درونی و پایایی کافی برخوردار است.

شناخت انسان از معنویت در چند قرن اخیر، چندان پیشرفتی نداشته و حال آنکه توانایی ذهنی بشر رشد قابل ملاحظه‌ای کرده است. حاصل آنکه میان سطح فکری انسان و اصول معنوی فاصله‌ای روز افزون به وجود آمده و همین فاصله است که علاوه بر عوامل دیگر، سبب سردرگمی در معنویت گردیده است.^۶ از این‌رو، چالش عمده پیش روی روان‌شناسان، برنامه‌ریزی در جهت مطالعه نظام‌دار و علمی پدیده «معنویت» در جامعه است و شکی نیست که تدوین ابزار مناسب سنجش، در نیل به این مقصود اولویت دارد.

بر اساس تعاریف ارائه شده در مقدمه مقاله، معنویت یک مسیر و یک فرایند رشد با هدف رسیدن به تعالی و شناخت هر چه بیشتر خداوند و نزدیک شدن به او، به شمار می‌آید که زمینه مورد نیاز برای قرار گرفتن در این فرایند به صورت گرایش‌های بالقوه در وجود انسان نهاده شده و اولین مرحله پس از توجه به این گرایش‌ها، دست یافتن به نگرش معنوی، و در مرحله بعد، عمل و رفتار بر اساس آن نگرش است. از این‌رو، برای تدوین پرسش‌نامه‌ای به منظور سنجش اولین مراحل مربوط به فرایند رشد معنوی تلاش شد و در پی آن و با انجام تحلیل‌های آماری بر روی داده‌های به‌دست آمده از این پژوهش، دو مؤلفه در سنجش معنویت شناسایی شد و تحت عناوین «نگرش معنوی» و «توانایی معنوی» نام گذاری شد. مؤلفه اول دارای ۲۴ سؤال و دربر گیرنده بعد شناختی نگرش معنوی شامل ایمان به خدا و درک حضور او، درک معنا و هدف زندگی، اعتماد به خدا، امید، توجه به خود و خدا، و

مؤلفه سوم «خود شکوفایی معنوی» نام‌گذاری شده است و عوامل خودشکوفایی، رابطه صمیمی با خود و خداوند و حرکت در جهت دستیابی به معنویت با انجام افعال معنوی را شامل می‌شود. مؤلفه چهارم «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» را می‌سنجد. در مقایسه ارتباط محتوایی این مؤلفه‌ها - با توجه به زیرمؤلفه‌های هر کدام - با مؤلفه‌های پرسش‌نامه «نگرش معنوی»، می‌توان به این نتیجه رسید که مؤلفه باورهای معنوی با بعد شناختی مؤلفه نگرش معنوی، مؤلفه تجربه معنویت در زندگی با بعد عاطفی مؤلفه نگرش معنوی و مؤلفه خودشکوفایی معنوی با بعد رفتاری نگرش معنوی، که همان مؤلفه توانایی معنوی است ارتباط دارد.

۲. مؤلفه‌ها و زیر مؤلفه‌های پرسش‌نامه «تجربه معنوی»، که توسط غباری بناب و همکاران او ساخته شده، عبارت است از: مؤلفه اول «معنایابی در زندگی» که دربر گیرنده درک معنای زندگی، تجربه مثبت در زندگی، احساس خوش‌بختی و رضایت از زندگی است. مؤلفه دوم «تأثیر ارتباط با خدا» که شامل رابطه انسان با خدا، عبادت، راز و نیاز، دوستی با خدا، و احساس مثبت از داشتن رابطه با خداست. مؤلفه سوم «شکوفایی و فعالیت معنوی» که شامل شکوفایی روحانی معنوی، شکوفا کردن استعدادها و معنوی و شکوفایی مذهبی می‌شود. مؤلفه چهارم «تجربیات متعالی و عرفانی» که نشان‌دهنده تجارب توحید یافتگی، تجربه حقیقت و کمال مطلق، تجربه حیرت و انکشاف حقیقت مطلق و یگانگی و رویارویی با امر قدسی است. مؤلفه پنجم، «تجارب سلبی» که بیانگر عدم تجارب عرفانی و معنوی است. و مؤلفه ششم «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» است که معرف شرکت فرد در فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی و کمک به مساجد و مؤسسات مذهبی است. در مقایسه این مؤلفه‌ها با مؤلفه‌های پرسش‌نامه «نگرش معنوی»، می‌توان گفت: زیر مؤلفه‌های تجربه مثبت در زندگی، احساس خوش‌بختی، رضایت از زندگی و احساس مثبت داشتن از رابطه با خدا با بعد عاطفی مؤلفه نگرش معنوی، و مؤلفه شکوفایی و فعالیت معنوی با مؤلفه توانایی معنوی رابطه دارد.

۳. با توجه به ابعاد مقیاس معنویت و مراقبت معنوی که مک شری و همکاران او آن را تهیه کرده اند نیز می‌توان به رابطه ابعاد امیدواری، معنایابی در زندگی، باورها و ارزش‌های اخلاقی و باور به خدا با بعد شناختی نگرش معنوی و ابعاد توانمندی گذشت از خطای دیگران، مراقبت‌های معنوی و داشتن رابطه خوب با دیگران با بعد رفتاری نگرش معنوی، که همان مؤلفه توانایی معنوی می‌شود، اشاره کرد.

۴. از میان مؤلفه‌های مقیاس باورهای معنوی ساخته شده توسط هاج و همکاران او، که شامل مراسم عبادی بیرونی، رشد و باورهای درونی، مراقبه و هستی‌نگری، و تواضع و فروتنی می‌شود،

می‌توان به رابطه مؤلفه رشد و باورهای درونی با مؤلفه نگرش معنوی و مراقبه و تواضع و فروتنی با مؤلفه توانایی معنوی، اشاره کرد.

۵. ابعاد مطرح شده برای پرسش‌نامه معنوی کینگ نیز شامل تفکر نقادانه، معناسازی شخصی، آگاهی متعالی و گسترش خودآگاهی است که از این بین، معناسازی شخصی و آگاهی متعالی با مؤلفه نگرش معنوی، و تفکر نقادانه و گسترش خودآگاهی با مؤلفه توانایی معنوی در ارتباط است.

در پایان، لازم به ذکر است که این پژوهش با همکاری دانشجویان دانشگاه انجام گرفت بدین‌روی تعمیم نتایج به گروه‌های سنی، قومی و مذهبی دیگر باید با احتیاط صورت گیرد و روشن است که پژوهش‌های آتی باید ویژگی‌های آماری و اعتبار و پایایی پرسش‌نامه را در گروه‌ها و جوامع متفاوت بررسی کند. همچنین با وجود تلاش‌های انجام شده در این پژوهش، تدوین ابزار دقیق‌تر، که بتواند معنویت و ابعاد آن را به طور عینی تر ارزیابی کند، همچنان به عنوان یک چالش در حیطه روان‌شناسی باقی می‌ماند. امید است با انجام مطالعات و پژوهش‌های بیشتر در زمینه معنویت و رشد معنوی، مراحل بالاتر این فرایند شناسایی شده، ابزاری مناسب برای سنجش آن به منظور هر چه علمی تر کردن و کاربردی تر کردن این پدیده متعالی، تهیه شود.

پیوست (پرسشنامه نگرش و توانایی معنوی)

ر	پرسش	کاملاً موافقم	موافقم	تا حدود موافقم	مخالقم	کاملاً مخالفم
۱	با مشاهده جهان خلقت متحیر می‌شوم.					
۲	به جستجو کردن و پرسیدن سوالات بنیادی و اساسی زندگی و هستی علاقه دارم.					
۳	همیشه احساس می‌کنم خداوند ناظر اعمال من است.					
۴	تمایل دارم با دیگران رابطه‌ای همراه با همدلی و محبت برقرار کنم.					
۵	در برابر انجام کارهای خوب، انتظار دریافت پاداش از خداوند را دارم.					
۶	همیشه در برابر زندگی که دارم شکرگذار هستم.					
۷	نیایش و راز و نیاز با خدا برایم لذت بخش است و پس از عبادت احساس آرامش می‌کنم.					
۸	در مقابل انسان بودن خود احساس وظیفه و مسئولیت می‌کنم.					
۹	حضور ملکوتی و الهی خداوند در جهان را باور دارم.					
۱۰	معنویت و انسانیت را دو مقوله جدا از هم می‌دانم.					
۱۱	از خدمت کردن به دیگران بدون چشمداشت لذت می‌برم.					
۱۲	توانایی ایستادگی در برابر جمع و هم رأی نشدن با عامه مردم در صورت مخالفت با اصول اعتقادی و اساسی زندگی را دارم.					
۱۳	در صورت احساس ناامیدی خدا را فراموش نمی‌کنم.					

۱۴	درمقابل تغییرات دنیا آسیب‌پذیر نمی‌باشم چون معتقدم دنیا درحال تغییراست و توانایی انعطاف‌پذیری را دارم.
۱۵	کار را فقط وسیله‌ای برای کسب مادیات (پول،مقام،شهرت،اعتبار...) می‌دانم.
۱۶	در هنگام مواجهه با مشکلات به معنی وحکمت آنها توجه می‌کنم.
۱۷	زندگی خود را درراه خدمت به خداوند قرارمی‌دهم.
۱۸	افکار و اعمالم را کنترل می‌کنم و سعی می‌کنم برای بهبود و تکامل خود بکوشم.
۱۹	مهر و محبت خدا را نسبت به خودم، چه مستقیم و چه به واسطه دیگران احساس می‌کنم.
۲۰	معتقدم حق دارم، هرکاری را که درآن توانایی دارم انجام دهم.
۲۱	در مواجهه با مشکلات علاوه برسعی و تلاش به دعا و نیایش هم می‌پردازم.
۲۲	حس می‌کنم ارتباط قوی با خداوند دارم.
۲۳	به دنبال شناسایی و ایجاد تغییردرباورهای غلط هستم.
۲۴	توانایی دوست داشتن و بخشش دیگران راجدا از جنس،نژاد و ملیت دارم.
۲۵	ترس از خدا،یکی از مهم‌ترین دلایل من برای پرستش اوست.
۲۶	اساسا هرچه در دنیاوجود دارد در نشانه‌ای ازوجود و حضورخداوند می‌بینم و درک می‌کنم.
۲۷	با کسی که به کمک و حمایتش می‌روم نوعی ارتباط روحی و معنوی برقرار می‌کنم.
۲۸	درطول شبانه روز لحظاتی را صرف توجه به خودم با حضورخداوند می‌کنم.
۲۹	معنا وتأثیرمراحل گذشته زندگی خود را درمرحله کنونی و آینده زندگی ام درک می‌کنم.
۳۰	معتقدم چیزی برای ازدست دادن ندارم چون خداوندمالک واقعی همه چیزاست.
۳۱	رسیدن به سعادت وکمال را درسایه توجه به معنویات می‌دانم.
۳۲	معنا و حکمت اعمال مذهبی را درک می‌کنم و عمل به آنها را وسیله‌ای برای رسیدن به رشد معنوی می‌دانم.
۳۳	جدا از اعتقادات شخصی خودم درهمنه مذاهب الهی، جنبه‌هایی ازحقیقت را می‌بینم و به دنبال درک مردم در غالب این الگوها هستم.
۳۴	در زندگی به دنبال عمل براساس خواست خداوند و جلب رضایت او هستم.
۳۵	حس می‌کنم به لحاظ معنوی فردی تأثیرگذار بر انسان‌ها و محیط اطرافم هستم.
۳۶	توانایی بیان کردن اشتباهاتم را درموقعیت‌های مختلف دارم.
۳۷	همواره صرف نظر از پیشامدها و رویدادها با اطمینان به حمایت خداوند با یک آرامش درونی رفتار می‌کنم.
۳۸	احساس می‌کنم درشادی و آرامش روانی اطرافیانم سهم هستم.
۳۹	زندگی‌ام بامعنا و همراه با احساس ارزشمندی و هدفمندی است.
۴۰	به آداب و رسوم و تاریخ به عنوان یک منبع موثق برای تفکر توجه دارم.
۴۱	براساس توانایی‌ها، پایداری‌ها و ویژگی‌های درونی انسانی خودم احساس امنیت می‌کنم.
۴۲	به خاطر توجه به خواست و رضایت خداوند در درون خود احساس رضایت و آرامش می‌کنم.
۴۳	علی رغم همه بدی‌ها،اعتقاد به بهترشدن دنیا و پایانی خوش و سرشار از معنویت دارم.

پی‌نوشت‌ها

۱. مصطفی حمدیه و شهریار شهیدی، اصول و مبانی بهداشت روانی، ص ۱۲۸.
۲. م. کلانتری، « رابطه ی سبک زندگی و سلامت»، برگرفته از سایت نهاد رهبری.
۳. پری سیما اژدری و دیگران، « بررسی تاثیر عرفان و معنویت بر سلامت روان دانش آموزان»، اندیشه‌های تازه در علوم تربیتی، ش ۲، ص ۱۰۵-۱۲۷.
۴. ویلیام وست، روان درمانی و معنویت، ترجمه شهریار شهیدی و سلطانعلی شیرافکن، ص ۹.
5. D. N.Elkins, & others ,(towards a humanistic-phenomenological spirituality), *Journal of Humanistic Psychology*, 28(4),p: 5- 18.
6. Spiritus.
7. Hardy.
8. T ranscendental.
9. I-thou.
10. Vaughan.
۱۱. مهدیه کشمیری و فاطمه عرب احمدی، «هنجار یابی مقدماتی آزمون هوش معنوی در دانشجویان دانشگاه منابع طبیعی گرگان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ص ۱۳۷.
12. Emmons.
13. Abraham maslow.
14. Being-values.
۱۵. حسن عبدالعزیز و دیگران، هوش معنوی (مفاهیم، سنجش و کاربردهای آن)، ص ۱۸-۱۹.
۱۶. شهریار شهیدی، « روان درمانی و معنویت»، سخنرانی ماهانه انجمن روان‌شناسی ایران.
۱۷. باقر غباری بناب و دیگران، « هوش معنوی»، اندیشه نوین دینی، ص ۱۲۹.
۱۸. رحیم نارویی نصرتی، « دین و معنویت نگاهی دینی - روان‌شناختی»، مبانی نظری مقیاس‌های دینی، گزیده مقالات همایش مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس دینی، به کوشش محمدرضا سالاری‌فر، مسعود آذربایجانی، عباس رحیمی‌نژاد، ص ۲۶۴.
۱۹. باقر غباری بناب و دیگران، همان، ص ۱۳۶.
۲۰. بحارالانوار، ج ۳، باب ۱۱، ص ۲۷۹، روایت ۱۳.
۲۱. همان، ص ۲۷۷، روایت ۶.
۲۲. مرتضی مطهری، انسان و ایمان، ص ۱۰.
۲۳. یوسف کریمی، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۱۶۸.
24. D. Albarracin & others , *The Handbook of Attitudes*, NJ Laurence Erlbaum Associates.
25. C .Peterson, and Seligman, MEP, *Character Strengths and Virtues*, A Handbook and Classification, Oxford University Press, Oxford.
26. Psycho – Matrix Spirituality Inventory(PSI).
27. Woolman.
28. Spiritual Intelligence Scale(SIS).
29. Nasel.
30. Integrated Spiritual Intelligence Scale(ISIS).
31. Amram & Drayer.
32. Spirituality & Spiritual Care Roting Scale(SSCRS).
۳۳. باقر غباری بناب و دیگران، « ساخت مقیاس تجربه معنوی دانشجویان»، روان‌شناسی، ش ۳، ص ۲۷۵.
۳۴. باقر غباری بناب و دیگران، همان، ص ۲۷۶.
35. King.

منابع

- الهی، بهرام، معنویت یک علم است، ترجمه فرزاد یمینی، چ چهارم، تهران، جیحون، ۱۳۸۰.
- اژدری، پری سیما و دیگران، « بررسی تاثیر عرفان و معنویت بر سلامت روان دانش آموزان»، فصلنامه اندیشه‌های تازه در علوم تربیتی، سال پنجم، ش دوم، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵-۱۲۷.
- حسین چاری، مسعود و حمیدرضا ذاکری، « تاثیر زمینه‌های تحصیلی دانشگاهی، علوم دینی و هنری بر هوش معنوی؛ کوششی در راستای رواسازی و پایایی سنجی مقیاس هوش معنوی»، اندازه‌گیری تربیتی، سال اول، ش اول، ۱۳۸۹، ص ۷۳-۹۳.
- حمدیه، مصطفی و شهریار شهیدی، اصول و مبانی بهداشت روانی، چ چهارم، تهران، سمت، ۱۳۸۹.
- شریفی، احسان و دیگران، « ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسش‌نامه گرایش‌های معنوی در دانشجویان دانشگاه اصفهان»، مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ش ۲، ص ۵۹-۷۸.
- ۴۰ برای مثال، در پرسش‌نامه «خودگزارشی معنوی» کینگ، از عبارات‌های ذیل استفاده شده که نشانه کلی و مبهم بودن زیربنای فکری این پرسش‌نامه در رابطه با مفهوم «معنویت» و «هوش معنوی» است:
- به این موضوع که آیا نیرو یا قدرت برتری (مثلاً، خدا یا چیز مشابهی) وجود دارد یا نه، عمیقاً فکر کرده‌ام. (قرار دادن عبارت «چیز مشابه» در کنار مفهوم «خداوند»، هم منجر به مبهم شدن عبارت می‌شود و هم به نوعی تفکر شرک آلود اشاره می‌کند.)
- شناخت جنبه‌های غیرمادی حیات کم‌کم می‌کند تا احساس کنم در نقطه مرکزی هستی قرار دارم. («نقطه مرکزی هستی» یک عبارت بسیار کلی و مبهم است.)
- می‌توانم مطابق هدفم در زندگی، تصمیم‌گیری کنم. (تصمیم‌گیری بر اساس هدف، در حیطة تخصصی سنجش معنویت قرار نمی‌گیرد.) مواردی از این دست در پرسش‌نامه‌های دیگر نیز مشهود است.
- عبارتهایی از پرسش‌نامه «تجربه معنوی» بسیار مبهم بوده و در تمایز بین دیدگاه معنوی و غیر معنوی ناتوان است:
- در جریانی که زندگی من دارد پیش می‌رود، احساس خوش‌بختی و رضایت می‌کنم. (این رضایت بسیار مبهم است؛ زیرا می‌تواند دربر گیرنده تمایلات مادی و دنیوی نیز باشد.)
- درباره آینده خود، احساس خوشایندی دارم. احساسی پر از شور و هیجان در زندگی حال حاضر دارم. و یا: احساسی همراه با کام‌روایی در زندگی حال حاضر دارم. (اشکالی مشابه نمونه قبل.)
- هرگز تجربه ای که فکر کنم وجود من در چیز بزرگ‌تر از خودم جذب شده باشد، نداشته‌ام. و یا: تجربه ای داشتم که متوجه شدم حقیقت مطلق برایم مکشوف شده است. (مفهوم «چیز بزرگ‌تر» و «حقیقت مطلق» که در سؤالات دیگر نیز مورد استفاده قرار گرفته، مبهم است.)
41. J. D. Mayer, "Spiritual Intelligence or Spiritual Consciousness?", *Journal of Psychology and Religion*, 10,p: 47-56. k, Noble. (Spiritual intelligence: A new frame of mind), *Advanced Development*, 9,p: 1-29.
42. H. Gardner, ((A case against spiritual intelligence)), *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(1),p: 27-34.
- 43-. R. F. Poloutzian and, C. L Park, *Handbook of Psychology of Religion and Spirituality*, Guilford Press, NY.
44. Face validity.
45. Content validity.
46. T test.
47. Cronbach's Alpha.
48. Mean.
49. Kaiser - Meyer - Olkim.
50. Factor analysis.
51. Varimax.
52. Scree plot.
53. Eigenvalue.
54. Component.
55. Correlations.
- وست، ویلیام، روان‌درمانی و معنویت، ترجمه شهریار شهیدی و سلطانعلی شیرافکن، تهران، رشد، ۱۳۸۸.
- Albarracin, D., Johnson, B.T., Zanna, M.P, *The Handbook of Attitudes*, NJ Laurence Erlbaum Associates, 2005.
- Amram, Y& Drayer, C, *The Development and Preliminary validation of the Integrated Spiritual Intelligence scale (ISIS)*, Palo Alto, CA: Institute of Transpersonal Psychology working Paper. Available on <http://www.Geocities.com/isisfindings/>, 2007.
- Elkins, D.N., Hedstorm, L.J., Hughes, L.L., Leaf, J.A. and saunders, C., (towards a humanistic-phenomenological spirituality), *Journal of Humanistic Psychology*, 28(4), 1988, P: 5-18.
- Emmons, R.A., ((The Psychology of ultimate concerns)), *Motivation and Spirituality in personality*, Guilford Press, NY, 1999.
- Emmons, RA , ((Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition and the psychology of ultimate concern)), *The*

۳۶. مسعود حسین چاری و حمیدرضا ذاکری، « تاثیر زمینه‌های تحصیلی دانشگاهی، علوم دینی و هنری بر هوش معنوی»، *اندازه‌گیری تربیتی*، ش ۱، ص ۹۳-۷۳.
۳۷. باقر غباری بناب و دیگران، همان، ص ۲۶۱-۲۷۸.
۳۸. رک: حسن عبداله‌زاده، *ساخت و هنجاریابی پرسش‌نامه هوش معنوی*.
۳۹. احسان شریفی و همکاران، « ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسش‌نامه گرایش‌های معنوی در دانشجویان دانشگاه اصفهان»، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ش ۲، ص ۵۹-۷۸.
۴۰. برای مثال، در پرسش‌نامه «خودگزارشی معنوی» کینگ، از عبارات‌های ذیل استفاده شده که نشانه کلی و مبهم بودن زیربنای فکری این پرسش‌نامه در رابطه با مفهوم «معنویت» و «هوش معنوی» است:
- به این موضوع که آیا نیرو یا قدرت برتری (مثلاً، خدا یا چیز مشابهی) وجود دارد یا نه، عمیقاً فکر کرده‌ام. (قرار دادن عبارت «چیز مشابه» در کنار مفهوم «خداوند»، هم منجر به مبهم شدن عبارت می‌شود و هم به نوعی تفکر شرک آلود اشاره می‌کند.)
- شناخت جنبه‌های غیرمادی حیات کم‌کم می‌کند تا احساس کنم در نقطه مرکزی هستی قرار دارم. («نقطه مرکزی هستی» یک عبارت بسیار کلی و مبهم است.)
- می‌توانم مطابق هدفم در زندگی، تصمیم‌گیری کنم. (تصمیم‌گیری بر اساس هدف، در حیطة تخصصی سنجش معنویت قرار نمی‌گیرد.) مواردی از این دست در پرسش‌نامه‌های دیگر نیز مشهود است.
- عبارتهایی از پرسش‌نامه «تجربه معنوی» بسیار مبهم بوده و در تمایز بین دیدگاه معنوی و غیر معنوی ناتوان است:
- در جریانی که زندگی من دارد پیش می‌رود، احساس خوش‌بختی و رضایت می‌کنم. (این رضایت بسیار مبهم است؛ زیرا می‌تواند دربر گیرنده تمایلات مادی و دنیوی نیز باشد.)
- درباره آینده خود، احساس خوشایندی دارم. احساسی پر از شور و هیجان در زندگی حال حاضر دارم. و یا: احساسی همراه با کام‌روایی در زندگی حال حاضر دارم. (اشکالی مشابه نمونه قبل.)
- هرگز تجربه ای که فکر کنم وجود من در چیز بزرگ‌تر از خودم جذب شده باشد، نداشته‌ام. و یا: تجربه ای داشتم که متوجه شدم حقیقت مطلق برایم مکشوف شده است. (مفهوم «چیز بزرگ‌تر» و «حقیقت مطلق» که در سؤالات دیگر نیز مورد استفاده قرار گرفته، مبهم است.)
41. J. D. Mayer, "Spiritual Intelligence or Spiritual Consciousness?", *Journal of Psychology and Religion*, 10,p: 47-56. k, Noble. (Spiritual intelligence: A new frame of mind), *Advanced Development*, 9,p: 1-29.
42. H. Gardner, ((A case against spiritual intelligence)), *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(1),p: 27-34.
- 43-. R. F. Poloutzian and, C. L Park, *Handbook of Psychology of Religion and Spirituality*, Guilford Press, NY.
44. Face validity.
45. Content validity.
46. T test.
47. Cronbach's Alpha.
48. Mean.
49. Kaiser - Meyer - Olkim.
50. Factor analysis.
51. Varimax.
52. Scree plot.
53. Eigenvalue.
54. Component.
55. Correlations.
۵۶. بهرام الهی، معنویت یک علم است، ترجمه فرزاد یمینی، ص ۲۱.

- International Journal for the Psychology of Religion*, 10(2), 2000, 54 – 64.
- Gardner, H, ((A case against spiritual intelligence)), *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(1), 2000, 27 – 34.
- Hardy.A, *The spiritual Nature of Man*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- King,D.B, *Rethinking claims of spiritual intelligence:A definition,modal &measure*, Unpublished master's thesis, Trent University,Peterborough, Ontario,Canada, 2008.
- Mayer, J.D, ((Spiritual Intelligence or Spiritual Consciousness?)) , *Journal of Psychology and Religion*, 10, 2000 , 47-56.
- Nasel,D. D, Spiritual orientation in Relation to spiritual intelligence: A consideration of traditional Christianity and New Age/individualistic spirituality, unpublished thesis, Australia, 2004.
- Noble, K ,(Spiritual intelligence: A new frame of mind)), *Advanced Development*, 9, 2000, 1 – 29.
- Peterson, C and Seligman, MEP, *Character Strengths and Virtues*, A Handbook and Classification, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Poloutzian, RF and Park, CL, *Handbook of Psychology of Religion and Spirituality*, Guilford Press, NY, 2005.
- Vaughan,F,*The Future of Transpersonal Psychology*, Paper presented to the 25th convocation of the Association for Transpersonal Psychology, Monterey, California, 1993.
- Vaughan,F, ((What is spiritual intelligence?)) *Journal of Humanistic Psychology*, 42,(2), 2003.
- Woolman,R.R,Thinking with your soul: Spiritual intelligence and why it matters, New York, Harmony, 2001.